

La Bíblia glossada de Vic (1268): un testimoni capdavanter per al context cultural de la Catalunya baixmedieval*

Eulàlia VERNET I PONS

Universitat de Barcelona

Rebut: 23.11.2021 — Acceptat: 13.05.2022

Resum. A l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic es conserva una Bíblia preciosa en quatre volums datada de l'any 1268. Fou escrita a l'estil de les grans bíblies de París, en minúscula gòtica catalana, i produïda específicament per a finalitats d'estudi, tal com ho evidencien els seus grans marges. El text de la Vulgata d'aquesta Bíblia fou glossat eruditament amb diferents lectures bíbliques (Bíblia hebrea, Septuaginta, Josephus, *veteres versiones*, Sant Jeroni, *Glossa ordinaria*, etc.), fet que converteix aquest manuscrit en un testimoni altament important per a la crítica textual bíblica a Catalunya. L'objectiu d'aquest estudi és oferir una anàlisi crítica de les glosses bíbliques que conté: la seva vàlua filològica i teològica podrà ajudar-nos a situar

Correspondència: Eulàlia Vernet i Pons. Carrer de la Gavina, 6. ES-08480 L'Ametlla del Vallès. UE. Tel.: 00 34 630 163 520. A/e: eulaliavernet@ub.edu.

* La gènesi d'aquest estudi, ofert al doctor Jordi Casanovas i Miró, *in memoriam*, en reconeixement de la seva tasca acadèmica, es troba en el projecte de recerca «The Latin Talmud and Its Influence on Christian-Jewish Polemic», subvencionat pel European Research Council de la Unió Europea (FP7/2007–2013/ERC Grant Agreement n. 613 694). Els meus agraïments per al professor doctor ICREA Matthias M. Tischler, que em feu coneixedora de l'existència d'aquesta Bíblia de Vic tan ricament glossada, així com també per a mossèn Miquel dels Sants Gros i Pujol, director de l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, i per al doctor Rafel Ginebra i Molins, arxiver: sense la seva generositat i amabilitat en permetre'm la consulta dels volums d'aquesta Bíblia i dels documents relatius al canonge Pere d'Eres que es troben també en aquest mateix arxiu, aquesta recerca no hauria estat possible.

aquesta Bíblia llatina en el context històric, cultural i teològic de la Disputa de Barcelona (1263).

Paraules clau: Bíblia de Vic, Bíblia hebrea, Bíblia llatina, crítica textual bíblica, glossa

The glossed Bible of Vic (1268): A leading testimony to the cultural context of late medieval Catalonia

Abstract. In the Episcopal Archive and Library of Vic, there is a precious Bible, in four volumes, dating from 1268. It was written in the style of the great Bibles of Paris, in Catalan Gothic minuscule, and produced specifically for study purposes, as evidenced by its large margins. The text of the Vulgate of this Bible has been eruditely glossed with different biblical readings (Hebrew Bible, Septuagint, Josephus, *veteres versiones*, Jerome, *Glossa Ordinaria*, etc.), making the manuscript an extremely important testimony where biblical textual criticism in Catalonia is concerned. The aim of this paper is to offer a critical analysis of the biblical glosses contained in the Bible of Vic. Its philological and theological value may help us to situate this Latin Bible in the historical, cultural and theological context of the Barcelona Disputation (1263).

Keywords: Bible of Vic, Hebrew Bible, Latin Bible, biblical textual criticism, glossa

1. Introducció

L'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic custodia, entre els seus manuscrits més antics i preuats, una Bíblia excepcional, en quatre volums, datada del 1268 (avui Arxiu i Biblioteca Episcopal, ms. 1-4 [XXII-XXV]). El seu propietari fou Pere d'Eres, canonge de la catedral de Vic i notari públic d'aquesta mateixa ciutat fins a l'any 1278. Aquesta Bíblia llatina, que conté l'Antic i el Nou Testament (vol. I-III i vol. IV, respectivament), és una còpia valuosa, no només per les miniatures il·luminades que conté, ans també perquè el seu text llatí és comentat marginalment per glosses que expliquen o esmenen el text de manera exegetica i crítica.

Aquest estudi examina els orígens i determina la qualitat i la naturalesa d'aquestes glosses: llur anàlisi ens permetrà de situar contextualment l'origen d'aquesta Bíblia i establir indirectament, si és possible, els lligams amb el context històric i cultural de la Disputa de Barcelona (1263), el debat teològic que

enfrontà el dominic convers Pau Cristià i una de les figures més insignes del judaisme, Moixé ben Nahman de Girona, rabí general de Catalunya.¹

2. Context històric i cultural de la Bíblia de Vic

Al cor de la ciutat antiga, fent llinda amb la catedral, hi ha l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, la qual, a causa de les característiques dels manuscrits i llibres que conté, és un dels centres culturals més importants per a la història de la Catalunya medieval, car preserva més de tres-cents manuscrits d'ençà del segle IX.² D'entre els còdexs més primerencs, els quatre primers manuscrits (catalogats com a ms. 1-4 (XXII-XXV) corresponen a la preciosa Bíblia llatina, descrita en aquest estudi, una Bíblia elaborada l'any 1268 a Vic per ordre del canonge Pere d'Eres, notari públic d'aquesta ciutat.

2.1. *El taller del Magister Raimundus a Vic*

El colofó d'aquesta *Biblia Sacra* de Vic esmenta l'artífex d'aquesta Bíblia en quatre volums: el seu *scriptor* fou un tal Magister Raimundus, i s'hi especi-

1. L'exposició de la veritat del cristianisme i dels errors del judaisme fou el patró tradicional de la controvèrsia antijueva que començà en concordança amb els arguments dels pares de l'Església i dels teòlegs medievals. Pau Cristià durant la Disputa de Barcelona (1263) i més tard Ramon Martí en les seves obres *Capistrum Iudaeorum* (1267) i *Pugio fidei* (1278) desenvoluparen aquest tipus d'anàlisi basada en el material talmúdic i bíblic: ambdós eren del parer que la Bíblia hebrea (*textus receptus*) i el Talmud servien per a demostrar que Jesús era el Messies. Quant a l'exegesi bíblica i les disputes teològiques, vegeu DAHAN (1999, p. 354-359). Pel que fa al tema de la Disputa de Barcelona, vegeu, entre d'altres, les obres CHAZAN (1992), VALLE RODRÍGUEZ (1998), TOSTADO MARTÍN (2009) i SZPIECH (2014). Quant a la relació entre les aljames jueves de Vic i de Barcelona, vegeu LLOP I JORDANA (2001, p. 211-214). Pel que fa a l'origen i la mobilitat de la comunitat jueva de Vic, vegeu LLOP I JORDANA (2018). Vegeu també les monografies CORBELLA I LLOBET (1984) i LLOP I JORDANA (2019).

2. Quant a aquest tema, vegeu GROS I PUJOL (2a ed., 2015, p. 9-10). A aquesta rellevància hi contribueixen dos factors: la riquesa de documentació generada per l'administració del bisbat i les institucions eclesiàstiques que hi són associades (capítol de la Catedral, parròquies, etc.), així com la vàlua històrica i la diversitat d'altres documents que hi han estat dipositats a través dels segles, tots ells pertanyents al territori del bisbat de Vic. La Biblioteca Episcopal és rellevant per l'abundància de les seves col·leccions (conté més de cinquanta mil volums) i per la seva antiguitat: s'hi resguarden un nombre elevat d'*incunabula* i més de tres-cents manuscrits d'ençà del segle IX.

fica que fou preparada per manament de Pere d'Eres, un canonge de la catedral de Vic. Magister Raimundus va escriure aquest colofó en la *Biblia Sacra* del canonge Pere d'Eres (Arxiu i Biblioteca Episcopal, ms. 4 (xxv), f. 291v):

Anno domini .mo.cco.lxo.viiijo. xiiiija . Kalendis marcii . Ego, magister Raimundus scriptor De burgo sancti saturninj super rodanum . scripsi . et perfeci istam bibliam . de mandato dominij peironiș de ayreis Vicensis canonici . suis proprijs missionibus et expensis. Laudibus et donjs est dignus et iste coronis . Qui fecit fieri presencia docmata cleri . Scriptor honorandus qui scripserit et venerandus . Aule divine societur vir sine fine :- Tres digitis scribunt . vix cetera membra quiescunt . Scribere qui nescit nullum putat esse laborem.

Aquest colofó ens informa, així, que mestre Ramon fou nat a Saint-Saturnin sur Rhône (llat. *Portum Sancti Saturnini*), a la Provença.³ També s'hi especifica que fou *scriptor* i que feu aquesta Bíblia (*scripsi . et perfeci istam bibliam*). Ell mateix s'autopresenta com a *magister*, i també certifica la cohesió que existeix entre les miniatures i el *ductus* d'aquesta Bíblia. Des d'un punt de vista artístic, les miniatures són, segons els estudiosos, les més rellevants en la producció de la miniatura francogòtica o linear a Catalunya.⁴ Estudiada i apreciada per la seva vàlua artística, això no obstant, les seves glosses bíbliques encara no han estat estudiades textualment ni filològica.

Per la documentació conservada a l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic sabem que mestre Ramon fou actiu durant els darrers decennis del regnat del rei Jaume I el Conqueridor (1208-1276) i que establí el seu taller a la ciutat de Vic.⁵ A més a més d'aquesta Bíblia del 1268 que descriu aquí, Magister Rai-

3. Actualment, aquest indret és conegut amb el topònim de Lo Pònt de Sent Esperit, i es troba ubicat al departament francès del Gard. El Portum Sancti Saturnini fou un antic port fluvial que comunicava les terres de Provença amb les del Llenguadoc.

4. Aquesta Bíblia, certament, és un referent quant a la miniatura francesa meridional en el tercer quart del segle XIII i és considerada una obra clau per al desenvolupament de la miniatura catalana; vegeu, en aquest sentit, ESCANDELL PROUST (2016, p. 226, n. 5).

5. Malgrat el fet que el final de la carrera professional de mestre Ramon sigui *ca.* 1275, l'evidència històrica i documental fa palès que podria haver estat més actiu en les dècades de 1250 i 1260, car és possible de resseguir la seva feina professional a través de documents (entre 1254 i 1268; vegeu ESCANDELL PROUST, 2016, p. 250). Tenim evidència documental de la presència del taller de mestre Ramon a Vic: l'Arxiu i Biblioteca Episcopal ens informa que Magister Raimundus establí el seu taller en aquesta ciutat l'any 1254 i que hi acollí un aprenent l'any 1260. Sabem també, per la documentació d'aquest Arxiu, que el 1264, un any després de la Disputa de Barcelona, els franciscans d'aquesta ciutat li encomanaren de fer una Bíblia i que, més tard, l'any 1268, elaborà la Bíblia de Vic per al canonge Pere d'Eres, *notarius publicus* de

mundus feu entre el 1254 i el 1275 tres bíblies més amb una qualitat artística similar, una de les quals, que fou feta per als franciscans de Barcelona, roman encara avui perduda o no ha estat identificada.⁶ Les altres dues bíblies precioses manufacturades a Vic són les que es mencionen a continuació.

En primer lloc, una Bíblia llatina en dos volums que pertanyé al convent dominic de Santa Caterina de Barcelona, centre d'estudi de teologia per als territoris de la Corona catalana, la qual es troba actualment a Califòrnia (University of California, Santa Barbara Library, BS75 1297). Es tracta també d'un manuscrit excepcional per la seva qualitat pictòrica i pels seus lligams amb els comtes reis catalans. Feta fer entre el 1254 i el 1268 sota el regnat del rei Jaume I, no tenim cap evidència de la participació directa d'aquest rei en la producció o el comissionat d'aquest manuscrit, però el còdex va pertànyer al convent de dominics de Santa Caterina de Barcelona.⁷ Posteriorment, aquesta Bíblia passà a mans del rei Jaume II,⁸ el qual el 1297 la donà al monestir cistercenc de Santa Maria de la Valldigna, al Regne de València.⁹ Origi-

la ciutat de Vic. Quan el canonge Pere d'Eres li demanà de fer la Bíblia, mestre Ramon devia ser ja un *magister* de prestigi: havia tot just preparat la Bíblia per als franciscans de Barcelona i també, potser, per als dominics.

6. ESCANDELL PROUST (2016, p. 224) postula la possibilitat, arran de l'estudi de les miniatures bíbliques, que la Bíblia de Vic (1268), conjuntament amb dues més, haurien estat elaborades sota la direcció de mestre Ramon, el qual, tal com ens és documentat, vivia a Vic. La Bíblia de 1268, la Bíblia de Santa Bàrbara (University of California, Santa Barbara Library, BS75 1297) i la Bíblia de Berna (Burgerbibliothek, Cod. 28) foren elaborades en el mateix taller: mestre Ramon hauria fet les caplletres en els tres còdexs i hauria tingut un col·laborador avesat a models francesos meridionals quant a les antenes i el repertori marginal en la Bíblia de Berna.

7. Per a obtenir informació més detallada sobre aquesta qüestió, vegeu ESCANDELL PROUST (2014, p. 332-333).

8. L'any 1297, el rei Jaume II ordenà el pagament anual de dos mil sous als dominics de Barcelona «pro sustentacione Studii generalis», car aquest convent liderava els estudis teològics a Catalunya i als regnes de València, de Mallorca i d'Aragó. Sembla plausible que els dominics de Santa Caterina oferissin la seva Bíblia més preuada al rei Jaume II, un bibliòfil de renom, vegeu ESCANDELL PROUST (2016, p. 230).

9. El rei Jaume II el Just fou el fundador del monestir cistercenc de Santa Maria de la Valldigna, proper a la ciutat de València, fundat per un grup reduït de monjos provinents de Santes Creus. Aquest manuscrit fou donat, certament, pel rei Jaume probablement a una comunitat religiosa, si parem atenció a l'anotació de mitjan segle XV, al f. 1v: «Hanc bibliam dedit Rex Jacobus felicis memorie [...]»; hi ha també un afegit més recent, amb la data en castellà: «en el año de 1297», *i. e.* en l'any en què el monestir de la Valldigna fou fundat. En un inventari de la Valldigna de l'any 1434 s'especifica en català que hi havia una «Bibría que donà lo rey En Jacme», vegeu ESCANDELL PROUST (2016, p. 227-228).

nalment aquest còdex fou destinat a una comunitat de dominics, tal com queda evidenciat per les seves miniatures, en què els religiosos apareixen abillats amb hàbit de dominic (vol. I, f. 4v; vol. II, f. 17v i 39r). El convent dominic de Santa Caterina de Barcelona fou de gran importància per a la Corona, car l'*studium generale* fou localitzat allí, com a centre neuràlgic per als estudis de teologia de Catalunya i els regnes de València, Mallorca i Aragó. Jaume I tingué una relació estreta amb el seu confessor i conseller reial, Ramon de Penyafort, que visqué en el convent de Santa Caterina de Barcelona.

En segon lloc, la Bíblia de Berna en francès (*Bible du XIIIe siècle*, actualment, Bern, Burgerbibliothek, Cod. 28), que va pertànyer al príncep Pere, el futur Pere III el Gran, de finals del segle XIII.¹⁰ Aquesta Bíblia conté la traducció francesa de la Bíblia en una de les primeres versions del text bíblic en aquesta llengua, que emergí a París a mitjan segle XIII. La Bíblia de Berna representa, doncs, la primera adaptació del text llatí en prosa vernacular i data de la segona meitat del segle XIII. Tenim evidència documentada que el rei Pere III el Gran, mecenes de la cultura trobadoresca, tingué una «Bibliam scriptam in idiomate gallicorum». Certament, doncs, la Bíblia de Berna és un dels exemplars que pertanyeren al rei Pere el Gran, probablement des d'abans del 1276, i fou adquirida després pel rei Alfons III d'Aragó.¹¹

L'estudi acurat d'aquestes tres bibles mostra que el mestre Ramon ha de ser considerat el creador de tots tres còdexs en l'interval de temps que va del 1254 al 1275.¹² La seva clientela pertanyé al cercle reial o a les elits eclesiàstiques dels dominics, franciscans i cistercencs, tots ells relacionats amb la reialesa catalana.¹³

10. És possible que la Bíblia per als dominics i la Bíblia de Berna fossin elaborades entre el 1260 i el 1275, vegeu ESCANDELL PROUST (2016, p. 225).

11. Tal com ESCANDELL PROUST (2016, p. 235) observa, el paper dels reis de les miniatures d'aquesta Bíblia no és gens habitual, si el comparem amb la resta de bibles del segle XIII.

12. A causa de les singularitats textuales, paleogràfiques i codicològiques, totes tres bibles foren elaborades *ad hoc* per a una audiència escollida, vegeu ESCANDELL PROUST (2016, p. 225). Un estudi detallat de la iconografia ens permet d'observar que les tres bibles són unitats singulars, amb una identitat marcada en els seus programes visuals. Els textos, però, no coincideixen: quant a la Bíblia llatina, la selecció de pròlegs per als llibres bíblics és diferent de la selecció més estandarditzada que trobem en l'anomenada Bíblia de París; aquest fet cal que sigui interpretat com a voluntat concreta del promotor, que decidí la seva pròpia selecció, vegeu ESCANDELL PROUST (2016, p. 225, n. 3).

13. L'any 1264, els franciscans de Barcelona encarregaren una Bíblia d'un *magister* amb taller propi en una altra ciutat: probablement recorregueren a un dels creadors més famosos

2.2. *El propietari de la Bíblia de Vic: el canonge Pere d'Eres*

La Bíblia de Vic fou el llegat més important del canonge Pere d'Eres de la catedral de Vic, juntament amb altres llibres de rellevància material menor.¹⁴ Pere d'Eres (o bé Saera) és documentat com a *Petrus de Ayreis* (escrit també com a Areis o bé Ayres) com a canonge en set documents de l'Arxiu de la Cúria Fumada a l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, tots datats a partir de l'any 1232.¹⁵ Aquest canonge fou el primer a ser nomenat *notarius publicus*, un càrrec que ocupà fins a l'any 1278, abans que morís el 29 de desembre d'aquell mateix any.¹⁶

del seu entorn, no només per les seves miniatures, com es diu a ESCANDELL PROUST (2016, p. 234), sinó per la riquesa i la singularitat del seu text. Els franciscans de Barcelona van ser la comunitat religiosa més afavorida pel rei d'aquell moment, Jaume I el Conqueridor.

14. És molt probable que el canonge encarregués aquesta Bíblia el 1268, amb l'objectiu de perpetuar la seva memòria a la catedral de Vic, perquè, efectivament, dos anys després d'haver estat acabada i abans de la mort de Pere d'Eres, va ser donada a l'església episcopal, vegeu ESCANDELL PROUST (2016, p. 227).

15. El canonge Pere d'Eres havia succeït Andreu s'Almúnia al regiment de l'escrivania de Vic, vegeu GINEBRA I MOLINS (1996, p. 618).

16. L'Arxiu Notarial de Vic encara conserva la documentació generada per Pere d'Eres com a notari, amb la seva firma. Vegeu, en aquest sentit, el document notarial signat per ell mateix l'any 1260, a: Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Arxiu de la Cúria Fumada, arm. 7/2, doc. 230; i també el document notarial signat per Pere d'Eres l'any 1261, a: Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Arxiu de la Cúria Fumada, arm. 7/2, doc. 234. Sabem que Pere d'Eres fou substituït a les escrivanes per Berenguer de Bellvís el 21 de gener de 1278. Vegeu, per a més informació, GINEBRA I MOLINS (1998, vol. 1, p. 15). Vegeu també el seu obituari en la còpia de Vic del *Martyrologium* d'Adó de Vienne, a: Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, ms. 129 (XLIII), f. 2v, martirologi editat per GROS I PUJOL (2017, p. 20) i que reproduïm a continuació: «IIII Kalendas ianuarii (29-XII). Anno domini MCCLXXVIII, obiit Petrus de Ayreis, Vicensis canonicus et levita, qui de bonis suis stabilivit unum sacerdotem in altari Sancte Anne, et etiam contulit isti ecclesie suos libros, scilicet, Breviarium et Bibliam in quatuor voluminis divissam, et Yosephum et Papiam, et Exameron, et Philosophiam cum tractatu de Ressurreccione, cuius anima requiescat in pace.» Alguns d'aquests llibres mencionats són encara a l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic: la referida «Biblia in quatuor voluminibus divissa» correspon a la Bíblia de Vic, ms. 1-4 (xxii-xxv); el «Yosephus» és el ms. 164 (xix) que conté les *Antiquitates iudaicae* de Flavi Josep; l'«Exameron» podria ser el ms. 19 (xxviii) de l'*Expositio Bruni Signensis episcopi super Pentatheucum* de la primera meitat del segle XIII. Els altres volums semblen haver-se perdut, vegeu Gudiol i Cunill (1934); quant a l'inventari del 1368 en particular, vegeu Gudiol i Cunill (1934, p. 16): «N.ºs 77, 78, 79 i 80. – la Biblia complida en IIII volums de pergamins de cabrits en lo primer han los v libros de Moyses e en

3. El text llatí de la Bíblia de Vic

3.1. *El manuscrit*

De les tres bíblies fetes per Magister Raimundus a Vic, la Bíblia Sacra de l'any 1268 que estudiem aquí fou la més preciosa i la més costosa. Escrita en quatre volums, aquesta Bíblia presenta el text llatí disposat en dues columnes de vint-i-cinc línies cadascuna. Tots quatre volums són escrits amb gran claredat, en una bella minúscula gòtica catalana, amb tinta negra i roja.¹⁷

Aquests quatre volums foren escrits per una sola mà, la qual degué pertànyer ensems al copista i al miniaturista; aquesta mateixa mà també signà, tal com acabem de veure, l'obra ja enllestida en el colofó del quart volum (f. 291v). Des del punt de vista artístic, les característiques principals de les filigranes en les caplletres inicials dels quatre volums són molt semblants a les realitzades en els tallers de París entre els anys 1250 i 1270.

3.2. *Les gloses*

Havent examinat personalment totes les gloses bíbliques dels tres primers volums de la Bíblia de Vic, els que corresponen als llibres de l'Antic Testament, em proposo a continuació d'oferir i analitzar en aquest estudi algunes

laltro los Profetes e en laltro lo Psalmista e los libros dels Reys e en laltro lo Testament Novel.» Quant al inventari del 1438, vegeu GUDIOL I CUNILL (1934, p. 16): «1, 2, 3 i 4. – Et primo in scanno primo persus riarium Biblia in quatuor voluminibus.» Pel que fa a l'inventari de la biblioteca de l'any 1443, vegeu GUDIOL I CUNILL (1934, p. 19-20): «16. – una Biblia escrita en pergamins ab posts cubertes de cuyr rosat e cobertes sabirones blanques et incipit in primo folio et primo corondello in rubeo incipit prologus et in nigro ffrater Ambrosius et finit in secundo corondello prime pagine et si imperitus sed e finit in prima pagine in secundo corondello Parabole Salomonis explicit prologus.»

17. La mida dels folis és de ca. 38,5 × 26 cm, tot i que l'enquadrernació posterior en podria haver alterat les dimensions originals, ja que algunes de les miniatures que s'estenien als marges n'han quedat escapçades. Els noms dels llibres bíblics s'hi escriuen amb majúscules roges i blaves a la part superior de les pàgines com a títols corrents. Els *incipits* dels pròlegs i dels llibres bíblics són escrits amb tinta vermella. Al text, les paraules inicials de les frases sovint es ressalten amb tinta roja. Les miniatures de la Bíblia de 1268 i la de Santa Bàrbara convergeixen en totes les seves característiques i van ser fetes per la mateixa mà, vegeu ESCANDELL PROUST (2016, p. 237-238 i 240).

de les glosses marginals més paradigmàtiques d'aquesta preciosa Bíblia de Vic. Es poden trobar, certament, glosses en cadascun dels llibres que integren l'Antic Testament, però els llibres que tenen especialment un alt nombre i diversitat de glosses són els següents: Isaïes (de fet, el llibre que en conté més), seguit dels llibres de Jeremies, Ezequiel, els llibres dels Reis, els llibres de Cròniques, Daniel, Gènesi i Èxode.

3.2.1. Versicles bíblics escrits als marges

En cadascun dels llibres de l'Antic Testament que conformen aquesta Bíblia de Vic es troben passatges en què alguns versicles bíblics o hemistiquis apareixen sovint escrits al marge del text principal, a manera de glossa marginal, la gran majoria pel fet d'haver estat admesos com a text de la Vulgata llatina.¹⁸ En molts casos, per això, no semblen pas ser versos corruptes, car són testimoniats en les lectures de la LXX i en el *textus receptus masoreticus* (Bíblia hebrea), com els tres casos següents, procedents dels llibres de l'Èxode i d'Isaïes (hi subratllo el versicle marginal llatí i la presència del versicle en la LXX i en la Bíblia hebrea):¹⁹

18. Les fonts bíbliques citades en aquest article provenen de les edicions següents: 1) *Textus receptus masoreticus* (BH): *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, ed. a cura d'Althann; 2) Septuaginta (LXX): *Septuaginta*, ed. a cura de Rahlfs; 3) Vetus Latina: (VL): *Vetus Latina*, ed. a cura de Gryson; 4) Vulgata (Vg.): *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Versionem*, ed. a cura de Weber; 5) *Glossa ordinària: Bibliorum sacrorum glossa ordinaria*, 1-7, ed. a cura de Feuarent et al. En els versos bíblics estudiats a continuació proporciono al lector, a més a més del versicle llatí de la Vulgata, el *textus receptus masoreticus* de la Bíblia hebrea i el text grec de la Septuaginta, com a eina filològica per a estudiar la transmissió i la traducció del text bíblic. Així, per a les gloses exegètiques o variants textuais bíbliques, aquesta taula comparativa serà una eina útil per a resseguir-hi la tradició textual bíblica subjacent. Quant a les rares variants textuais de la Vulgata, anterior a la traducció *ex hebraeo* de Jeroni i propera a la Vetus Latina, l'edició del text septuagintal ens permetrà de resseguir-ne la traducció. De la mateixa manera, si hi ha referències directes o indirectes al *textus receptus* hebreu, l'edició del text bíblic hebreu permetrà al lector de resseguir fàcilment el text bíblic masorètic.

19. Alguns exemples de *lapsus calami* a la Bíblia de Vic es troben en els folis següents (hi afegixo, aquí i en les notes a peu de pàgina següents, després del número del foli, el versicle bíblic concret al qual fa referència cada *lapsus*, variant textual o glossa): ms. 1 [XXII]: f. 68r (Ex 12,9-10), f. 68v (Ex 4,20-21) i f. 73r (Ex 16,1); ms. 2 [XXIII]: f. 59r (2Sm 13,6); ms. 3 [XXIV]: f. 111v (Is 59,15), f. 114r (Is 10,23), f. 129v (Is 30,26), f. 134r (Is 36,14), f. 138r (Is 40,13), f. 140r (Is 42,9), f. 140vb (Is 42,19) i f. 155v (Is 59,15-16). Quant a altres exemples

a) Èxode 4,20-21 (ms. 1 [XXII], f. 68v).

Bíblia de Vic	²⁰ Tulit moyses uxorem sua . et filios suos . et imposuit eos super asinum / reversusque est in egyptum . <u>portans virgam dei in manu sua</u> . ²¹ <u>Dixitque ei dominus revertenti in egyptum</u> . Vide ut omnia ostenta que posui in manu tua / facias coram pharaone . Ego indurabo cor eius / et non dimittet populum.
LXX	²⁰ ἀναλαβὼν δὲ Μωϋσῆς τὴν γυναῖκα καὶ τὰ παῖδια ἀνεβίβασεν αὐτὰ ἐπὶ τὰ ὑποζύγια καὶ ἐπέστρεψεν εἰς Αἴγυπτον <u>ἔλαβεν δὲ Μωϋσῆς τὴν ῥάβδον τὴν παρὰ τοῦ θεοῦ ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ</u> ²¹ εἶπεν δὲ κύριος πρὸς Μωϋσῆν <u>Πορευομένου σου καὶ ἀποστρέφοντος εἰς Αἴγυπτον ὄρα πάντα τὰ τέρατα ἃ ἔδωκα ἐν ταῖς χερσίν σου ποιήσεις αὐτὰ ἐναντίον Φαραῶ ἐγὼ δὲ σκληρυνῶ τὴν καρδίαν αὐτοῦ καὶ οὐ μὴ ἐξαποστείλῃ τὸν λαόν</u>
BH	²⁰ וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת-אִשְׁתּוֹ וְאֶת-בָּנָיו וַיִּרְכַּבֵם עַל-הַחֲמֹר וַיֵּשֶׁב אֶרְצָה מִצְרַיִם וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת-מִטְּהָה הַאֱלֹהִים בְּיָדוֹ ²¹ וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל-מֹשֶׁה בְּלִכְתּוֹךָ לָשׁוּב מִצְרַיִם רְאֵה כָל-הַמִּפְתָּיִם אֲשֶׁר-שָׂמְתִי בְיָדְךָ וְנַעֲשִׂיתָם לִפְנֵי פַרְעֹה וְאֲנִי אֶחְזַק אֶת-לִבּוֹ וְלֹא יִשְׁלַח אֶת-הָעָם:

b) Èxode 16,1 (ms. 1 [XXII], f. 73r).

Bíblia de Vic	¹ <u>Profectique sunt de helim et venit omnis multitudo filiorum in desertum sin . quod est inter helim et sinay</u> / quinto decimo die mensis secundi postquam egressi sunt de terra egypti .
LXX	¹ Ἀπῆραν δὲ ἐξ Αἰλιμ καὶ ἤλθοσαν πᾶσα συναγωγὴ υἱῶν Ἰσραὴλ εἰς τὴν ἔρημον Σιν ὃ ἐστὶν ἀνὰ μέσον Αἰλιμ καὶ ἀνὰ μέσον Σινα τῇ δὲ πεντεκαίδεκάτῃ ἡμέρᾳ τῷ μηνὶ τῷ δευτέρῳ ἐξεληλυθότων αὐτῶν ἐκ γῆς Αἰγύπτου
BH	¹ וַיִּסְעוּ מֵאֵילִם וַיָּבֹאוּ כָל-עַדְת בְּנֵי-יִשְׂרָאֵל אֶל-מִדְבַּר-סִינַי אֲשֶׁר בֵּין-אֵילִם וּבֵין סִינַי בְּחַמְשָׁה עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ הַשְּׁנִי לְצֵאתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם:

que contenen glosses textuais de versions bíbliques antigues, com ara la LXX, *libri veteres et correcti, hebrei*, etc., vegeu els passatges següents: ms. 1 [XXII]: f. 251r (Idc 5,14); ms. 2 [XXIII]: f. 134v (4Rg 15,20), f. 135r (4Rg 16,3), f. 137r (4Rg 17,16), f. 137v (4Rg 17,23), f. 148v (4Rg 25,6), f. 156r (1Par 5,6), f. 158v (1Par 6,62) i f. 237r (1Esr 8,17); ms. 3 [XXIV]: f. 111r (Is 7,9), f. 114r (Is 10,23), f. 119r (Is 17,10), f. 120v (Is 20,4), f. 139ra (Is 41,7), f. 160r (Is 65,9) i f. 166v (Ier 4,8).

c) Isaïes 59,15-16 (ms. 3 [XXIV], f. 111v).

Bíblia de Vic	¹⁵ Et facta est veritas in oblivionem / et qui recessit a malo predae patuit . <u>et vidit dominus et malum apparuit in oculis eius . quia non est iudicium .</u> ¹⁶ Et vidit deus quia non est vir . et aporiatu est . quia non est qui occurrat . Et salvabit sibi brachium suum . et iusticia eius ipsa confirmabit eum .
LXX	¹⁵ καὶ ἡ ἀλήθεια ἤρται καὶ μετέστησαν τὴν διάνοιαν τοῦ συνιέναι καὶ εἶδεν κύριος καὶ οὐκ ἤρεσεν αὐτῷ ὅτι οὐκ ἦν κρίσις ¹⁶ καὶ εἶδεν καὶ οὐκ ἦν ἀνὴρ καὶ κατενόησεν καὶ οὐκ ἦν ὁ ἀντιλημψόμενος καὶ ἡμύνατο αὐτοὺς τῷ βραχίονι αὐτοῦ καὶ τῇ ἐλεημοσύνῃ ἐστηρίσατο
BH	¹⁵ וְתָהִי הָאֱמֶת נִגְדָרֶת וְסֵר מִרַע מִשְׁתוֹלָל וַיֵּרָא יְהוָה וַיִּרַע בְּעֵינָיו כִּי־אֵין מִשְׁפָּט: ¹⁶ וַיֵּרָא כִּי־אֵין אִישׁ וַיִּשְׁתוּמֵם כִּי אֵין מִפְגִּיעַ וַתוֹשָׁע לוֹ וְרָעוּ וַיִּצְדָּקְתוּ הֵיאָה סִמְכָתוֹ: סִמְכָתוֹ:

3.2.2. Glosses exegetiques dels pares de l'Església i d'exegetes posteriors

La Bíblia de Vic conté igualment nombroses glosses exegetiques, les quals recopilen els comentaris dels pares de l'Església o d'exegetes posteriors, tal com apareix en la *Glossa ordinaria*.²⁰ Malauradament, no hi trobem glosses exegetiques jueves de Raixí (rabí Salomó) ni tampoc exegesi rabínica medie-

20. Quant a les glosses exegetiques que he pogut identificar en la Bíblia de Vic, vegeu: ms. 1 [XXII]: f. 6r (Gn 9,15), f. 37r (Gn 36,24), f. 38v (Gn 37,3), f. 41v (Gn 39,9), f. 70v (Ex 14,7) i f. 215v (Dt 32,49); ms. 2 [XXIII]: f. 97r (3Rg 11,36), f. 104r (3Rg 16,24), f. 119v (4Rg 4,27), f. 132v (4Rg 14,7-8), f. 158r (1Par 6,38-39), f. 163r (1Par 8,33), f. 163r (1Par 9,25), f. 164v (1Par 11,11), f. 181v (1Par 27,23), f. 188r (2Par 3, 1-2), f. 195r (2Par 9,4), f. 199r (2Par 13,2) i f. 214v (2Par 28,3); ms. 3 [XXIV]: f. 127r (Is 28,21), f. 142v (Is 44,13), f. 143v (Is 45,4), f. 144r (Is 45,23) i f. 154va (Is 58,9). Pel que fa a les glosses dels pares de l'Església i d'exegetes posteriors (la major part, citacions de Flavi Josep, Jeroni i Rabanus Maurus), vegeu: ms. 1 [XXII]: f. 103r (Lv 2,6); ms. 2 [XXIII]: f. 85v (3Rg 6,8), f. 119r (4Rg 4,8), f. 132r (4Rg 14,4), f. 132v (4Rg 14,9), f. 136r (4Rg 16,18), f. 152v (1Par 2,7-9), f. 152v (1Par 2,11), f. 153r (1Par 2,24), f. 153r (1Par 2,26), f. 159r (1Par 6,76), f. 163r (1Par 9,28-29), f. 165r (1Par 11,22), f. 168v (1Par 14, 14-15), f. 169r (1Par 15, 20-21), f. 174v (1Par 20,7), f. 175r (1Par 21,9), f. 176v (1Par 22, 10-12), f. 178v (1Par 24, 16-18), f. 187r (2Par 2,3), f. 189v (2Par 4,7), f. 191r (2Par 6,13), f. 201r (2Par 15,1), f. 211r (2Par 24,20), f. 211v (2Par 24,25), f. 215v (2Par 28,19) i f. 304v (Idt 16,23); ms. 3 [XXIV]: f. 114r (Is 10,20), f. 120v (Is 19,25), f. 141r (Is 42,24), f. 153r (Is 57,1), f. 164r (Ier 2,13) i f. 167v (Ier 4,31).

val catalana, d'alta anomenada, com ara Nahmànides o Salomó ben Adret de Barcelona.²¹ Examinem-ne, tot seguit, alguns exemples.

a) Levític 2,6: una glossa exegetica de Rabanus Maurus

En aquest exemple del Levític (2,6), la glossa de Rabanus quant al participi de present *fundens* s'allunya de l'original hebreu del *textus receptus* i també de la lectura de la Septuaginta, car ens hi ofereix un participi de present actiu causatiu (*effundens*), una forma no personal del verb que no és present en la traducció de la Septuaginta ἐπιχειεῖς (*ἐπιχειω* 'vessar', fut. ind. act. 2a pers. sg.) i de la Bíblia hebrea *weyāsaqtā* (תִּצְקֶיךָ, perfectiu *qal wqtl*, 2a pers. m. sg. del verb **yšq* 'vessar'). Així mateix, l'adverbi llatí *super* de la glossa s'allunya també del sintagma preposicional *super eam*, que s'equipara formalment amb els sintagmes preposicionals del grec (ἐπ' αὐτὰ) i de l'hebreu 'alēhā (עָלֶיָהּ):

Bíblia de Vic	⁶ divides eam minutatim . et <u>fundens super eam oleum</u> Glossa marginal: «Rabanus effundens super oleum»
Vg.	⁶ divides eam minutatim et fundes <u>supra</u> oleum
LXX	⁶ καὶ διαθρύψεις αὐτὰ κλάσματα καὶ ἐπιχειεῖς ἐπ' αὐτὰ ἔλαιον θυσία ἐστὶν κυρίῳ
BH	פְּתוֹת אֶתְהָ פְתִים וְיִצְקֶתָ עָלֶיָהּ שְׁמֵן מִנְהָה הוּא: ⁶

21. La possibilitat de trobar exegesi jueva i hebrea en una Bíblia glossada de tanta importància com la Bíblia de Vic no és pas forassenyada *a priori*, si tenim en compte el context cultural i teològic d'Europa (nord de França i Catalunya) a mitjan segle XIII. A París, durant el segon quart d'aquest segle, com a resultat de la disputa teològica entre cristians i jueus, s'hi va elaborar una traducció filològicament molt precisa sobre passatges controvertits del Talmud de Babilònia al llatí a instàncies eclesiàstiques (devers el 1244), vegeu CECINI i VERNET I PONS (2017) i CECINI i CRUZ PALMA (2018). De nou a París, els victorins havien elaborat una acurada exegesi de la Bíblia llatina feta amb fonts jueves rabíniques i medievals del nord de França (especialment de Raixí); vegeu, quant a aquesta qüestió, TISCHLER (2014) (llegat bíblic); LEYRA CURIÁ (2017, p. 243-361) (exegesi). En el marc de la Disputa de Barcelona (1263), trobem el floriment de les escoles rabínica, talmúdica i cabalística de Barcelona i Girona, i l'elaboració de les obres teològiques i filològiques del frare dominic Ramon Martí, en què emprà el *textus receptus* masorètic i el text del Talmud de Babilònia, així com exegesi rabínica posterior. Per al coneixement de l'exegesi jueva a l'edat mitjana en general, vegeu DAHAN (1999, p. 289-307).

b) 2Reis 16,18: una glossa exegetica de Josephus

En aquest altre passatge (4Rg 16,18), la glossa de Josephus ens informa, tal com apareix en la *Glossa ordinaria*,²² sobre què significa el mot hebreu *musak* (מוסך): en llatí és traduït com a «gazophilacium regum» (*i. e.* ‘tresor de reis’):

Bíblia de Vic	Glossa marginal en el mot hebreu <i>Musach</i> : «id est Gazophilacium regum»
Vg.	¹⁸ <i>Musach</i> quoque sabbati quod aedificaverat in templo et ingressum regis exterius convertit in templo Domini propter regem Assyriorum
LXX	¹⁸ καὶ τὸν θεμέλιον τῆς καθέδρας ὠκοδόμησεν ἐν οἴκῳ κυρίου καὶ τὴν εἴσοδον τοῦ βασιλέως τὴν ἔξω ἐπέστρεψεν ἐν οἴκῳ κυρίου ἀπὸ προσώπου βασιλέως Ἀσσυρίων
BH	¹⁸ וְאֶת־מִסְכָּה (מוֹסָךְ) הַשָּׁבֶת אֲשֶׁר־בָּנָה בְּבַיִת וְאֶת־מְבוֹא הַמֶּלֶךְ הַחַיְצוֹנָה הַסָּבִיב בַּיִת יְהוָה מִפְּנֵי מְלֶךְ אַשּׁוּר:

c) 1Cròniques 2,24: una glossa exegetica de Jeroni

En l'exemple següent (1Par 2,24), la glossa de Jeroni ofereix una explicació exegetica del mot hebreu *Tequ'a*, el nom d'una ciutat segons opinió de Jeroni: «nomen est civitatis de qua tulit iaib mulierum»:²³

Bíblia de Vic	Glossa marginal en el mot hebreu <i>techue</i> : «Ieronimus . nomen est civitatis de qua tulit iaib mulierum»
Vg.	²⁴ cum autem mortuus esset Esrom ingressus est Chaleb ad Ephrata habuit quoque Esrom uxorem Abia quae peperit ei Assur patrem <i>Thecuae</i>
LXX	²⁴ καὶ μετὰ τὸ ἀποθανεῖν Ἐσερων ἦλθεν Χαλεβ εἰς Ἐφραθα καὶ ἡ γυνὴ Ἐσερων Ἀβια καὶ ἔτεκεν αὐτῷ τὸν Ἀσχωδ πατέρα <i>Θεκωε</i>
BH	²⁴ וְאֶת־מִסְכָּה הַשָּׁבֶת אֲשֶׁר־בָּנָה בְּבַיִת וְאֶת־מְבוֹא הַמֶּלֶךְ הַחַיְצוֹנָה הַסָּבִיב בַּיִת יְהוָה מִפְּנֵי מְלֶךְ אַשּׁוּר:

22. *Biblorum sacrorum glossa ordinaria*, 2, ed. a cura de Feuardent et al., p. 946.

23. *Biblorum sacrorum glossa ordinaria*, 2, ed. a cura de Feuardent et al., p. 1028.

3.2.3. Variants, lectures i crítica textual

a) Gènesi 26,3: glossa que documenta una rara variant textual en la Vulgata

Quant a les variants del text llatí, l'exemple següent, de Gn 26,3, és interessant des del punt de vista de la crítica textual, perquè conté una lectura de la Vulgata que no és habitual en la tradició manuscrita del text.²⁴

En aquest exemple, la Bíblia de Vic presenta com a lectura principal l'adverbi de lloc *ibi* («in terra quam dixero tibi . et peregrinare ibi»), mentre que la resta de versions bíbliques no empren pas aquest adverbi, ans un sintagma preposicional que conté un pronom demostratiu: *in terra hac* en la Vetus Latina (*itala versio*), *in ea* en la majoria de manuscrits de la Vulgata (*ex hebraeo*) i ἐν τῇ γῆ ταύτῃ en la Septuaginta. La presència de l'adverbi de lloc *ibi* en lloc del sintagma preposicional *in ea* o bé *in terra hac* allunya el text llatí de l'original *textus receptus* «en aquesta terra» (heb. בְּאֶרֶץ הַזֹּאת) i documenta una lectura prèvia quant a la traducció *ex hebraeo* de la Vulgata (*in ea*):

24. Quant a la resta de variants textuales que he pogut identificar a la Bíblia de Vic, vegeu ms. 1 [XXII]: f. 2r (Gn 4,15), f. 22v (Gn 25,4), f. 22v (Gn 25,9), f. 28r (Gn 29,15), f. 30r (Gn 30,33), f. 51v (Gn 47,4), f. 57r (Ex 2,18), f. 57v (Ex 2,25), f. 61r (Ex 6,6), f. 66r (Ex 10,6), f. 70r (Ex 13,16), f. 71v (Ex 14,19), f. 72r (Ex 15,1), f. 74v (Ex 16,30), f. 80r (Ex 22,14), f. 80v (Ex 23,3), f. 81v (Ex 24,1), f. 84v (Ex 26,21), f. 85v (Ex 27,16), f. 86r (Ex 27,21), f. 89r (Ex 29,33), f. 90r (Ex 30,18), f. 95r (Ex 34,30), f. 98v (Ex 37,12), f. 99r (Ex 38,9), f. 100v (Ex 39,19-20), f. 104v (Lv 4,29), f. 175r (Nm 34,6) i f. 201r (Dt 21,15); ms. 2 [XXIII]: f. 10v (1Sm 7,10), f. 88r (3Rg 7,26), f. 100r (3Rg 13,29), f. 107r (3Rg 18,27), f. 109v (3Rg 20,13), f. 116v (4Rg 2,14), f. 117r (4Rg 2,21), f. 125v (4Rg 8,25), f. 152v (1Par 2,13), f. 188v (2Par 3,9) i f. 196r (2Par 9,29); ms. 3 [XXIV]: f. 106r (Is 1,13), f. 107v (Is. 2,19), f. 111v (Is 59,16), f. 112r (Is 60,9), f. 114v (Is 11,3), f. 117r (Is 14,21), f. 117r (Is 14,26), f. 117v (Is 15,7), f. 119r (Is 17,11), f. 120r (Is 19,16), f. 125r (Is 26,18), f. 129v (Is 30,30), f. 134v (Is 37,3), f. 136v (Is 38,14), f. 143v (Is 45,13), f. 148r (Is 50,4), f. 149v (Is 51,22), f. 150v (Is 53,7), f. 153v (Is 57,10), f. 154vb (Is 58,12), f. 157r (Is 61,1), f. 157r (Is 61,3) i f. 158r (Is 63,1).

VL (itala versio, s. IV-V)	³ et habita <u>in terra hac</u> et ero tecum et benedicam te tibi enim et semini tuo dabo omnem terram hanc et statuam iurationem meam quam iuravi Abrahe patri tuo
Vg.	³ et peregrinare <u>in ea</u> eroque tecum et benedicam tibi enim et semini tuo dabo universas regiones has complens iuramentum quod sponendi Abraham patri tuo
LXX	³ καὶ παροίκει ἐν τῇ γῆ ταύτῃ καὶ ἔσομαι μετὰ σοῦ καὶ εὐλογήσω σε σοὶ γὰρ καὶ τῷ σπέρματί σου δώσω πᾶσαν τὴν γῆν ταύτην καὶ στήσω τὸν ὄρκον μου ὃν ὤμοσα Ἀβρααμ τῷ πατρί σου
BH	גִּוֹר בְּאַרְצָה זוֹאת וְאָהִיָּה עִמָּךְ וְאַבְרַכְךָ כִּי־לֹךְ וְלִירְעָךְ אֶת־כָּל־הָאָרֶץ תַּתְּתֶנּוּ לָאֵל וְהִקְמֹתִי אֶת־הַשְּׁבֻעָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי לְאַבְרָהָם אָבִיךָ:

3.2.4. Glosses *ex hebraeo*

En aquest estudi efectuat sobre les glosses dels llibres de l'Antic Testament de la Bíblia de Vic, hi he trobat també nombroses glosses fetes *ex hebraeo*, és a dir, seguint el *textus receptus* hebreu de la Bíblia. Vegem-ne tot seguit alguns exemples.

a) Judges 5, 14: Glossa sobre el *textus receptus* hebreu

L'exemple següent sobre el Càntic de Dèbora (Jt 5,14) conté una glossa marginal que adverteix el lector del fet que el vocatiu llatí *o Amelech* present en la Vulgata no és present en la Bíblia hebrea (tampoc en la LXX): «O amelech non est in ebreo»:

Vg.	¹⁴ ex Ephraim delevit eos in Amalech et post eum ex Benjamin in populos tuos o <u>Amalech</u> de Machir principes descenderunt et de Zabulon qui exercitum ducerent ad bellandum
BH	¹⁴ מְנֵי אֶפְרַיִם שְׂרָשָׁם בְּעַמְלֵק אֶחָרִיךְ בְּנִימִן בְּעַמְמַיִךְ מִנֵּי מַכִּיר יְרֵדוּ מִחֻקְקָיִם וּמִבּוֹלָן מְשֻׁכִּים בְּשִׁבְט סָפָר:
LXX (Jt 5, 14 B)	¹⁴ ἐξ ἑμοῦ Εφραιμ ἐξερρίζωσεν αὐτοὺς ἐν τῷ Αμαληκ ὀπίσω σου Βενιαμιν ἐν τοῖς λαοῖς σου ἐν ἑμοῖ Μαχίρ κατέβησαν ἐξερευνῶντες καὶ ἀπὸ Ζαβουλων ἔλκοντες ἐν ῥάβδῳ διηγήσεως γραμματέω

Pel que fa a aquest tipus de glossa, en el llibre d'Isaïes, des del f. 118r fins al final del llibre (ms. 3 [XXIV], f. 162r), les glosses interlineals contenen una crida en *·h·* i el mot llatí és afegit en paral·lel al text de la Vulgata, per emfasitzar-lo. Aquests afegitons normalment fan referència a la variant de Jeroni en la Vulgata *ex hebraeo*: havent-ne examinat totes les glosses, no he trobat cap cas en què la variant fes referència a variants antigues documentades en la *Vetus Latina*.²⁵ Examinem-ne alguns exemples:

b) Isaïes 26, 18: Dues variants de la Vulgata, *salutes* i *justitiam*

En aquest passatge d'Isaïes (26,18), la crida interlineal en *·h·* ofereix dues variants paral·leles d'un mateix text: *salutes* i *justiciam*, en el passatge en què la Bíblia hebrea escriu *yešu'ot* (heb. יְשׁוּעוֹת) 'salvacions', semblantment a la Septuaginta, tot i que el grec conté un substantiu singular en genitiu i el pronom personal de segona persona del singular, *σωτηρίας σου* 'de la teva salvació' (noteu l'absència, en el text hebreu i llatí, del pronom personal grec de segona persona del singular *σου*). L'edició Clementina de la Vulgata conté únicament el substantiu plural *salutes*.

25. Quant a les glosses textuales en els llibres d'Isaïes i de Jeremies marcades amb una *h* o *·h·* que he trobat a la Bíblia de Vic, vegeu els passatges següents: ms. 3 [XXIV]: f. 118r (Is 15,9), f. 125r (Is 26,9), f. 125r (Is 26,10), f. 125r (Is 26,18), f. 134v (Is 37,3), f. 139r (Is 41,13), f. 140v (Is 42,15), f. 140v (Is 42,16), f. 140v (Is 42,19), f. 141r (Is 42,24), f. 142v (Is 44,16), f. 145r (Is 47,2), f. 146r (Is 48,6), f. 148r (Is 50,4), f. 150v (Is 52,14), f. 150v (Is 53,4), f. 150v (Is 53,7), f. 151r (Is 53,12), f. 152r (Is 54,17), f. 153r (Is 56,8), f. 153r (Is 57,3), f. 153v (Is 57,15), f. 154r (Is 57,17), f. 154r (Is 57,21), f. 154v (Is 58,9), f. 154v (Is 58,11), f. 157r (Is 61,3), f. 158v (Is 63,15), f. 159r (Is 64,9), f. 159v (Is 65,1), f. 161v (Is 66,17) i f. 163v (Ier 1,18).

Des del punt de vista de la tradició textual dels manuscrits de la Vulgata, ambdues lectures ofertes per la Bíblia de Vic, *salutes* i *justiciam*, són variants de la Vulgata (*ex hebraeo*): *iusticiam* és present en dos manuscrits del segle XIII: ΩM (= París, Bibliothèque Mazarine, ms. 5, de l'any 1226/31), i ΩS (= París, Bibliothèque nationale de France, ms. lat. 15467, de l'any 1270).

Bíblia de Vic	concepimus et quasi parturivimus . et peperimus spiritum . <i>Salutes</i> th . <u>Justiciam</u> non fecimus in terra ' ideo non ceciderunt habitatores terre
Vg.	¹⁸ concepimus et quasi parturivimus et peperimus spiritum <u>salutes</u> non fecimus in terra ideo non ceciderunt habitatores terrae
LXX	¹⁸ ἐν γαστρὶ ἐλάβομεν καὶ ὠδινήσαμεν καὶ ἐτέκομεν πνεῦμα <u>σωτηρίας</u> σου ἐποιήσαμεν ἐπὶ τῆς γῆς ἀλλὰ πεσοῦνται οἱ ἐνοικοῦντες ἐπὶ τῆς γῆς
BH	: ¹⁸ הַרְיָנוּ חָלָנוּ כְּמִוּ יִלְדְּנוּ רִוַח יְשׁוּעַת בְּלִ-נְעֻשָׁה אֶרְצָ וּבְלִ-יִפְלוּ יִשְׁבֵי תְּבֵל:

c) Isaïes 37, 3: Dues lectures paral·leles, tribulationis et angustie

L'exemple següent d'Isaïes (37,3) presenta una glossa intertextual marcada amb una crida en *·h*: en aquest cas, el text de la Vulgata de la Bíblia de Vic ens dona dues lectures textuales de la Vulgata, amb la particularitat que la lectura *et angustie* és una variant ben coneguda dels manuscrits de la Vulgata (*ex hebraeo*) present en diferents manuscrits, com ara ΠL (= Montecassino, Archivio e Biblioteca dell'Abbazia, ms. 543, segle XI); ΘG (= París, Bibliothèque nationale de France, ms. lat. 11937, ca. 800); ΨD (= Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 10511, ca. 1100), i ΩS (= París, Bibliothèque nationale de France, ms. lat. 15467, a. 1270).

És rellevant de fer notar que en les versions més antigues de la Vetus Latina (*europa versio*) ambdós mots foren traduïts de manera distinta com a *afflictionis et oprobrii*.

Bíblia de Vic	³ Et dixerunt ad eum . Hec dicit ezechias . Dies <u>tribulationis et</u> ^h <u>angustie</u> . <u>et correptionis</u> . <u>et blasphemie</u> . dies hec / quia venerunt filij usque ad partum . et virtus non est parienti
Vg.	³ et dixerunt ad eum haec dicit Ezechias dies <u>tribulationis et correptionis et blasphemiae</u> dies haec quia venerunt filii usque ad partum et virtus non est parienti
VL (<i>europa versio</i>)	[...] afflictionis et oprobrii [...]
LXX	³ καὶ εἶπαν αὐτῷ Τάδε λέγει Εἰσεκίας Ἡμέρα θλίψεως καὶ ὄνειδισμοῦ καὶ ἐλεγμοῦ καὶ ὀργῆς ἡ σήμερον ἡμέρα ὅτι ἦκει ἡ ὥδιν τῆ τικτούση ἰσχὺν δὲ οὐκ ἔχει τοῦ τεκεῖν
BH	³ וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו כֹּה אָמַר חִזְקִיָּהוּ יוֹם-צָרָה וְתוֹכַחַת וּנְאֻצָּה הַיּוֹם הַזֶּה כִּי בָאוּ בָנִים עַד-מִשְׁבֵּר וְכַח אִין לְלֹדָה:

4. Conclusions

En aquest estudi he volgut analitzar algunes de les glosses de la Bíblia de Vic, de l'any 1268. La riquesa d'aquestes glosses exegètiques, que normalment reculen a la *Glossa ordinaria*, ens fa plantejar la qüestió sobre per què trobem a Vic, en la segona meitat del segle XIII, una Bíblia amb aquestes característiques.

Escrita i elaborada cinc anys després de la Disputa de Barcelona, celebrada el 1263, sabem que la Bíblia de Vic, conjuntament amb les dues altres bíblies elaborades pel mateix *scriptor*, destinades al convent de dominics de Santa Caterina així com també al casal reial de Barcelona, foren fetes pel Magister Raimundus en el seu taller de Vic entre els anys 1254 i 1275. Aquest mestre Ramon també elaborà una quarta Bíblia per al convent franciscà de Barcelona (encomanada l'any 1264), avui perduda o bé encara no identificada. D'entre aquestes bíblies, la de Vic fou la més rica i la més costosa, i va ser encomanada pel canonge de la catedral de Vic Pere d'Eres. Aquesta magnífica Bíblia sobresurt per les seves precioses miniatures il·luminades i per les seves dimensions, car conté marges espaiosos que la fan apta per a escriure-hi les nombroses glosses exegètiques i textuales que conté.

Havent fet l'anàlisi de totes i cadascuna de les glosses bíbliques dels tres primers volums, els corresponents a l'Antic Testament, es poden traçar les conclusions següents:

Les glosses exegetiques i explicatives normalment inclouen els comentaris dels pares de l'Església i dels exegetes posteriors a la *Glossa ordinaria* (Orígenes, Jeroni, Agustí, Rabanus Maurus, etc.). No hi he trobat cap glossa exegetica d'origen rabínic del nord de França asquenazita (Raixí), ni tampoc de Catalunya (Moixé ben Nahman de Girona o Salomó ben Adret de Barcelona).

Les glosses que aporten variants textuals de la Vulgata són similars a les glosses del *correctorium* de París, així com les lectures segons la Septuaginta o Sant Jeroni; normalment aquest tipus de glosses acostumen a oferir variants de la Vulgata, fet que permet associar la Bíblia de Vic amb les tradicions manuscrites de la Vulgata.

El tipus de glossa (*iuxta Hebraeos*) que apareix en tots els llibres de l'Antic Testament, així com també la crida interlineal en ·*h*· que és emprada en el llibre d'Isaïes corresponen a la versió llatina de Sant Jeroni, la seva Vulgata *ex hebraeo*, i no pas al *textus receptus* de la Bíblia hebrea, text que, *a priori*, podria haver estat consultable si tenim present que en aquell temps els jueus de Vic depenien administrativament de la col·lecta de l'aljama jueva de Barcelona, on hi havia una escola rabínica de renom, dirigida pel gran rabí Salomó ben Adret (Barcelona, 1235-1310).²⁶

Des del punt de vista paleogràfic, la mà que escriu les glosses dels llibres de l'Antic Testament és una de sola, tot i que es poden trobar dues mans secundàries, que tenen un *ductus* més cursiu i que no tenen la qualitat estilística i calligràfica de la mà principal.

26. L'antiga ciutat de Vic, a mitjan segle XIII, sota el regnat del rei Jaume I, era la seu d'una comunitat jueva relacionada amb la comunitat jueva de Barcelona, vegeu Corbella i Llobet (1984, p. 126-30); Llop i Jordana (2001, p. 211 i 213-214). L'aljama de Barcelona, en aquell moment, era presidida pel rabí Salomó ben Adret (Raixba), una de les autoritats talmúdiques més importants del seu temps. Quant a la presència de jueus a Vic segons la documentació notarial preservada a l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic a mitjan segle XIII, vegeu Ginebra i Molins (1996, p. 816): «[...] uns anys després, cap a mitjans de segle [XIII], els documents en què surten jueus identificats explícitament com a tals resulten freqüents i cap als anys seixanta s'acabaran constituint sèries a part de llibres notarians per als documents relacionats amb jueus. [...] En tot cas, la presència de jueus a Vic als anys trenta del segle XIII no sembla tenir en absolut dimensió de conflicte ni de tensió, ni en el funcionament econòmic ni en relació amb les jerarquies eclesiàstiques i això ho relaciona amb una presència escassa i incipient d'aquest collectiu. [...] És ben interessant constatar aquest fet i la ràpida evolució en els trenta anys següents amb el progressiu increment de referències documentals a jueus fins a ser distingits en llibres notarians propis.»

Ara per ara, voldria subratllar que, tot i que les glosses estudiades aquí són paral·leles o similars a les de la *Glossa ordinaria* i el *correctorium* de París, hom ha de tenir present el context històric i cultural en què la Bíblia de Vic fou escrita, conjuntament amb les altres tres bíblies fetes per mestre Ramon per als dominics, els franciscans i la casa reial de Barcelona: un context cultural i teològic amb el focus en la Disputa de Barcelona (1263), sota el rei Jaume I —un rei que hauria permès la prèdica dels frares mendicants en les sinagogues dels seus regnes—, la qual enfrontà el convers dominic jueu Pau Cristià contra la figura més important del rabinisme d'aquell temps, Moshe ben Nahman, rabí en cap de Catalunya, talmudista i cabalista.

Des del punt de vista del cristianisme, la Bíblia de Vic testimonia que, en el moment de ser elaborada, el text de l'Antic Testament fou estudiat d'una manera exegètica i crítica a Catalunya: els llibres de l'Antic Testament i en la versió Vulgata, amb les seves glosses exegètiques i crítiques —especialment en els llibres profètics més importants per al messianisme, els llibres d'Isaïes i Jeremies, els únics que en la Bíblia de Vic contenen el major nombre de glosses de Jeroni marcades amb una crida en *·h·*— foren emprats com a base per a debatre punts centrals teològics amb els jueus en disputes teològiques o en altres instàncies.

En aquest context històric i cultural, l'obra filològica i teològica del català dominic fra Ramon Martí contextualitza clarament aquest moment: la seva primera obra, el *Capistrum Iudaeorum* (1267) —un tractat conclòs amb la seva obra més important, el *Pugio fidei* (1278), datada únicament un any abans de la Bíblia de Vic—, és un testimoni important pel que fa al moment de la Disputa de Barcelona (1263) i és alhora un estudi permanent i crític del text bíblic i talmúdic amb l'afany de demostrar l'arribada del Messies al món. En aquest sentit, ens cal considerar la Disputa de Barcelona (1263) com a punt de partida de l'estudi profund, filològicament i teològic, de la Bíblia llatina a Catalunya, tal com ho evidencia la Bíblia de Vic.²⁷

27. Amb relació al tema de les citacions bíbliques de l'Antic Testament emprades com a proves de defensa o d'atac per part de fra Pau Cristià i de Nahmànides en la Disputa de Barcelona, val a dir que s'hi esmentaren citacions força recurrents i tradicionals, com ara Gènesi 49,10 (el ceptre de Judà), Isaïes 52,13 (sobre el servent sofrent del Senyor) i Daniel 9,24 (sobre les setanta setmanes d'anys decretats com a càstig d'Israel, entre d'altres). Quant a aquest tema, vegeu KLEPPER (2012, p. 6). La versió llatina de la Disputa fou publicada per BAER (1930-1931). Una edició accessible del text hebreu de la Disputa es pot consultar en CHAVEL (1963, p. 302-320). Una edició crítica basada en un nou manuscrit està essent preparada per Ursula Ragacs. Quant a la traducció catalana del text de la versió llatina i hebrea, vegeu FELIU (1985).

Aquesta perspectiva de recerca obre un nou camp per als estudis transculturals de l'edat mitjana, específicament l'estudi exhaustiu de les bíblies llatines que foren elaborades, corregides i glossades en terres catalanes en el context de la Disputa de Barcelona. Aquesta recerca ens permetrà d'entendre fins a quin punt aquesta efemèride central per a la teologia i les disputes del segle XIII —conjuntament amb la importància de les *ieixivot* de Barcelona i de Girona i de les obres teològiques de Ramon Martí— fou la força motriu subjacent en l'encara no prou estudiat camp del text de la Bíblia llatina i la seva exegesi en la Catalunya baixmedieval.

Bibliografia

Manuscris i fonts d'arxiu

Berna, Burgerbibliothek, Cod. 28.

Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 10511.

Montecassino, Archivio e Biblioteca dell'Abbazia, ms. 543.

París, Bibliothéque Mazarine, ms. 5.

París, Bibliothéque nationale de France, ms. lat. 11937.

París, Bibliothéque nationale de France, ms. lat. 15467.

Santa Barbara (Calif.), University of California, Santa Barbara Library, BS75 1297.

Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Arxiu de la Cúria Fumada, arm. 7/2, doc. 230.

Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Arxiu de la Cúria Fumada, arm. 7/2, doc. 234.

Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, ms. 1-4 (XXII-XXV).

Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, ms. 19 (XXVIII).

Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, ms. 129 (XLIII).

Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, ms. 164 (XIX).

Fonts primàries

ALTHANN, Robert (ed.). *Biblia Hebraica Stuttgartensia*. 5a ed. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2004.

FEUARDENT, François [et al.] (ed.). *Bibliorum sacrorum glossa ordinaria, primum quidem a Strabo Fulgensi collecta: Nunc vero novis Patrum cum grae-*

- corum, tum latinorum explicationibus locupletata*. Vol. 1-7. Venècia: Apud Magnam Societatem, 1603.
- GRYSON, Roger [et al.] (ed.). *Vetus Latina: Die Reste der altlateinischen Bibel nach Petrus Sabatier neu gesammelt und hrsg. von der Erzabtei Beuron*. Friburg de Brisgòvia: Herder, 1949.
- RAHLFS, Alfred (ed.). *Septuaginta*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1935.
- WEBER, Robert (ed.). *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Versionem*. 4a ed. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994.
- ZIEGLER, Joseph (ed.). «Isaias». En: *Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis*. 3a ed. Vol. 14. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1983. [1a ed. 1939]

Fonts secundàries

- BAER, Yitzhak Fritz. «The Disputations of R. Yechiel of Paris and Nahmanides». *Tarbiz*, 2/2 (1930-1931), p. 185-187. [En hebreu]
- CECINI, Ulisse; CRUZ PALMA, Óscar de la (ed.); *adiuvantibus* VERNET I PONS, Eulàlia; DAL BO, Federico. *Extractiones de Talmud per ordinem sequentialem*. Turnhout: Brepols, 2018. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis; 291)
- CECINI, Ulisse; VERNET I PONS, Eulàlia (ed.). *Studies on the Latin Talmud*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de Publicacions, 2017.
- CHAZAN, Robert. *Barcelona and Beyond: The Disputation of 1263 and its Aftermath*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1992.
- CHAVEL, Charles Ber. *Kitve Rabenu Mosheh Ben Nahman*. Vol. 1. Jerusalem: Mosad ha-Rav, 1963, p. 302-320.
- CORBELLA I LLOBET, Ramon. *L'aljama de jueus de Vic*. Vic: Patronat d'Estudis Ausonencs, 1984. (Osona a la Butxaca; 7-8)
- DAHAN, Gilbert. *Les intellectuels chrétiens et les juifs au Moyen Âge*. París: Éditions du Cerf, 1999. (Patrimoines. Judaïsme)
- ESCANDELL PROUST, Isabel. «Códices bíblicos del taller de “Magister Raimundus” en Vic (Cataluña)». *Lusitania Sacra*, 34 (2016), p. 223-251.
- «En torno a la “Biblia Latina BS75 1297” (University of California, Santa Barbara Library)». *Hortus Artium Medievalium*, 20 (2014), p. 332-338.
- FELIU, Eduard. *Disputa de Barcelona de 1263 entre Mestre Mossé de Girona i fra Pau Cristià*. Barcelona: Columna, 1985.

- GINEBRA I MOLINS, Rafel. *Economia i societat a la Catalunya interior als inicis de la baixa edat mitjana. Vic 1230-1233*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de Barcelona. Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica, 1996.
- GINEBRA I MOLINS, Rafel (ed.). *El Manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (1230-1233)*. Barcelona: Fundació Noguera, 1998. 2 v. (Acta Notariorum Cataloniae; 6-7)
- GROS I PUJOL, Miquel dels Sants. «Els antics necrologis de la catedral de Vic (segles X-XIII)». *Studia Vicensia*, 2 (2017), p. 7-174.
- *La Biblioteca Episcopal de Vic: Un patrimoni bibliogràfic d'onze segles*. 2a ed. Vic: Biblioteca Episcopal: Patronat d'Estudis Osonencs, 2015. [1a ed. 2006]
- GUDIOL [I CUNILL], Josep (†). *Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vich*. Barcelona: Impremta de la Casa de Caritat, 1934.
- KLEPPER, Deana. «The Encounter Between Christian Authority and Jewish Authority over Scriptural Truth: The Barcelona Disputation 1263». En: POTESTÀ, Gian Luca (ed.). *Autorität und Wahrheit: Kirchliche Vorstellungen, Normen und Verfahren (13.-15. Jahrhundert)*. Oldenburg: Wissenschaftsverlag, 2012 (Schriften des Historischen Kollegs; 84)
- LEYRA CURIÀ, Montse. *In Hebreo: The Victorine Exegesis of the Bible in the Light of its Northern-French Jewish Sources*. Turnhout: Brepols, 2017. (Bibliotheca Victorina; 26)
- LLOP I JORDANA, Irene. «Les relacions entre les comunitats jueves de Vic i Girona (s. XIV)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 42 (2001), p. 211-220.
- «The settlement of Jews in Vic: Origin, provenance and mobility of the Jewish community (1231-1277)». *Imago Temporis: Medium Aevum*, 12 (2018), p. 253-284.
- *Vides i veus del call. Orígens i consolidació de la comunitat jueva de Vic (1231-1315)*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 2019.
- SZPIECH, Ryan. «La disputa de Barcelona como punto de inflexión». *Studia Lulliana*, 54 (2014), p. 3-32.
- TISCHLER, Matthias M. *Die Bibel in Saint-Victor zu Paris: Das Buch der Bücher als Gradmesser für wissenschaftliche, soziale und ordensgeschichtliche Umbrüche im europäischen Hoch- und Spätmittelalter*. Münster: Aschendorff, 2014. (Corpus Victorinum. Instrumenta; 6)
- TOSTADO MARTÍN, Alfonso. *La disputa de Barcelona de 1263: Controversia judeocristiana*. Salamanca: Universidad Pontificia de Salamanca, Servicio de Publicaciones, 2009. (Fuentes Documentales; 4)

VALLE [RODRÍGUEZ], Carlos del. «La disputa de Barcelona de 1263». En: *La controversia judeocristiana en España (desde los orígenes hasta el siglo XIII): Homenaje a Domingo Muñoz León*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1998, p. 277-291. (CSIC. Instituto de Filología. Serie B: Controversia; 11)